

HOOFDSTUK 1

De verkiezingen van 2009. Resultaten en algemene tendensen

Kris Deschouwer, Pascal Delwit, Marc Hooghe & Stefaan Walgrave

1. De verkiezingen van 2009

Op 7 juni 2009 werden in Vlaanderen, Wallonië, Brussel en de Duitstalige gemeenschap nieuwe regionale parlementen verkozen. Voor Vlaanderen en Wallonië was dat de vierde keer en voor Brussel de vijfde keer. In 2004 en opnieuw in 2009 vielen die gewestelijke verkiezingen niet meer samen met de verkiezing van het federale parlement, maar alleen met de Europese verkiezingen. Stilaan krijgen de verkiezingen van de gewestelijke parlementen ook een eigen en aparte betekenis. Maar dat gaat moeizaam. Zoals in alle federale landen ontlenen verkiezingen op het ene niveau ook altijd hun inzet en betekenis aan wat er gebeurt op het andere niveau. Dat wordt in België nog versterkt door het feit dat er geen federale partijen zijn, waardoor ook bij federale verkiezingen de strijd tussen de partijen van dezelfde taalgroep uitgevochten wordt. De partijen zelf dragen ook bij tot het in elkaar schuiven van beide soorten verkiezingen door het voortdurend heen en weer schuiven van het politiek personeel. En na elke verkiezing – federaal of regionaal – worden ook de andere regeringen herschikt.

De inzet van de verkiezingen was in elke regio verschillend. In Wallonië was in 2004 voor het eerst heel bewust een *niet-congruente* coalitie gevormd, een coalitie die afweek van de federale meerderheid. De PS besloot om met het CDH in zee te gaan en niet meer met de MR. De MR was echter samen met de PS lid van de federale regering en het CDH bevond zich daar in de oppositie. Dat zette de relaties tussen PS en MR op scherp. Bij de federale verkiezingen van 2007 veroverde de MR de eerste plaats in de Franse Gemeenschap en – voor het eerst ook – in Wallonië. Meteen was ook de inzet voor de regionale verkiezingen van 2009 klaar en duidelijk: wie van de twee zou die verkiezingen winnen en zou het initiatief kunnen nemen voor de vorming van een nieuwe Waalse regering en van een nieuwe regering van de Franse Gemeenschap? Het feit dat na de federale verkiezingen van 2007 de MR er niet in slaagde om een federale rege-

ring op de been te brengen zonder de PS droeg verder bij tot de spanningen tussen PS en MR. Beide partijen gingen met getrokken messen een zeer agressieve campagne in. En aan het eind van de rit won – tegen de verwachting in – toch de PS.

In Vlaanderen was in 2004 een regering gevormd met vijf partijen: CD&V, N-VA, SP.A, Spirit en Open VLD. Groen! wenste op dat ogenblik niet in een regering te stappen en omdat het Vlaams Belang – dat met 24 % zijn beste score ooit had behaald – door geen enkele partij als mogelijke partner aanvaardbaar was en is, was die ruime regering de enige mogelijke. Ze bestond uit vijf partijen, maar die waren wel slechts met drie lijsten naar de kiezer gegaan. CD&V en N-VA vormden toen immers een kartel, net zoals SP.A en Spirit. Het kartel CD&V-N-VA nam als grootste lijst de leiding en dat betekende meteen ook dat de Vlaamse regering voor de eerste maal geleid werd door een partij die federaal tot de oppositie behoorde. Vanuit de leiding van de Vlaamse regering bereidde Yves Leterme zich voor op de federale verkiezingen van 2007, waar de Vlaamse christendemocraten – opnieuw in kartel met N-VA – hun eerste plaats die ze in 1999 aan Open VLD waren kwijtgeraakt weer innamen. De moeizame vorming van een federale regering en de toenemende spanningen tussen CD&V en N-VA op het federale niveau maakten in 2008 een einde aan het kartel. N-VA verdween uit de Vlaamse regering en trok op eigen benen naar de kiezer op 7 juni 2009. Ook het kartel tussen Spirit en SP.A overleefde niet en Spirit trok onder de naam 'SLP' eveneens alleen naar de kiezer. Iedereen was zeer benieuwd naar wat de twee opvolgers van de Volksunie electoraal nog konden betekenen. De federale uitslag van 2007 richtte ook de aandacht op de prestatie van Lijst Dedecker, die toen uit het niets meteen 6,5 % van de Vlaamse stemmen wegkaapte. De zwakkere prestatie van het Vlaams Belang (19 % in 2007) deed verder ook velen uitkijken naar het lot van die partij. En tussen al die vragen in hield CD&V zich gedeisd en bracht de partij vooral de uittredende minister-president Kris Peeters in beeld.

In Brussel was de campagne – zoals steeds – veel minder met het federale niveau verbonden. De strijd in Brussel speelt zich in essentie aan Franstalige kant af, en daar ook rijst telkens weer de vraag of de MR dan wel de PS de grootste partij van het gewest wordt. Beide partijen deden tijdens de eerste verkiezingen van het Brussels Parlement haasje-over. De Brusselse politiek is weliswaar minder gekleurd door de federale debatten, maar de inzet wordt er wel mee bepaald door wat er in de Franse Gemeenschap en in Wallonië gebeurt. De coalities aan Franstalige kant in Brussel liepen steeds zo veel mogelijk gelijk met de coalities in de Franse Gemeenschap en in Wallonië. Bij de Brusselse verkiezingen rijst ook altijd de vraag hoeveel stemmen de Nederlandstalige partijen zullen behalen. Zij zijn verzekerd

van 17 zetels, maar het krimpende aantal Nederlandstalige stemmen is wel vaak de aanleiding tot het in vraag stellen van die ruime gegarandeerde vertegenwoordiging.

Elke verkiezing heeft haar verrassing en dat was ook nu weer het geval. In Vlaanderen was de verrassing de uitslag van de N-VA: met 13,1 % van de stemmen deed N-VA niet alleen veel beter dan die ene keer toen de partij aan de federale verkiezingen deelnam (4,8 % in 2003), maar ook beter dan de 9,3 % die de Volksunie behaalde toen ze voor het laatst aan verkiezingen deelnam (zie tabel 1.1 voor de Vlaamse regionale verkiezingsuitslagen sinds 1995). Ook enigszins verrassend was de 7,6 % van Lijst Dedecker: die uitslag was wel beter dan die van 2007, maar peilingen hadden de partij een nog veel beter resultaat voorspeld. Ook in ons onderzoek konden we vaststellen dat bij het begin van de campagne LDD veel meer kiezers aantrok, maar dat een groot aantal ervan onderweg naar N-VA overstapte.

De rustige overwinnaar van de Vlaamse verkiezingen was CD&V. Opnieuw zonder de kartelpartner N-VA behaalde de partij ongeveer dezelfde uitslag als in 1999. Maar in 2009 was dat genoeg om de grootste partij te worden. De twee andere traditionele partijen Open VLD en SP.A scoorden immers bijzonder slecht.

Tabel 1.1: De uitslagen van de verkiezingen voor het Vlaams Parlement 1995-2009

	1995	1999	2004	2009
CD&V	26,8	22,1	26,1	22,9
Volksunie/N-VA	9,0	9,3		13,1
Open VLD	20,2	22,0	19,8	15,0
SP.A	19,5	15,0	19,7	15,3
Vlaams Belang	12,3	15,5	24,2	15,3
Groen!	7,1	11,6	7,6	6,8
LDD				7,6
SLP				1,1
UF	1,2	0,9	1,1	1,2

CD&V nam met Kris Peeters de leiding over de regeringsonderhandelingen en vormde een coalitie met N-VA en SP.A. Open VLD was ook kandidaat om mee te regeren, maar kwam er niet aan te pas, ook al had federaal premier Van Rompuy iets liever een Vlaamse coalitie gezien die qua samenstelling wat meer overlapte met de federale meerderheid. De Vlaamse coalitie werd gevormd zonder naar de federale coalitie te kijken. Met SP.A en

N-VA als federale oppositiepartijen moet CD&V helemaal alleen de brug maken naar de federale coalitie en de mogelijke spanningen met de federale regering opvangen. Nooit voordien zat een groter deel van de federale oppositie in Vlaanderen in de regionale Vlaamse regering.

In Wallonië was de verrassing de score van de PS: met bijna 33 % zette de partij een sterk resultaat neer (zie tabel 1.2). De verwachte nek-aan-nekrace met de MR bleef uit. Met nog geen kwart van de stemmen bleef de MR zeer ver achter de PS. Voor de vierde keer op rij won de PS dus de Waalse verkiezingen en kon de PS het initiatief nemen voor de vorming van een nieuwe regering. Dat werd zonder verrassing een coalitie met CDH en Ecolo.

Dat Ecolo een belangrijke rol zou gaan spelen na de regionale verkiezingen stond in de sterren geschreven. Of beter: het stond in de peilingen geschreven. Die voorspelden voor Ecolo immers een echte monsterscore. De 18,5 % was daarom zelfs een beetje ontgoochelend. En dat is natuurlijk vreemd, want met dat resultaat is Ecolo de tweede groene partij van Europa, na haar IJslandse zusterpartij, die in 2009 21,7 % van de stemmen behaalde.

Tabel 1.2: De uitslagen van de verkiezingen voor het Waals Parlement 1995-2009

	1995	1999	2004	2009
PS	35,2	29,4	36,9	32,8
MR	23,7	24,7	24,3	23,4
CDH	21,6	17,7	17,6	16,1
Ecolo	10,4	18,2	8,5	18,5
FN	5,1	4,0	8,1	2,9

In Brussel wist de MR wel de PS van de eerste plaats te verdringen. Beide partijen verloren stemmen, maar de PS verloor er meer dan de MR (zie tabel 1.3). De MR kon met die overwinning echter niets aanvangen: een Brusselse coalitie die verschilt van de Waalse is theoretisch mogelijk maar in de praktijk nauwelijks denkbaar. En dus kon de MR alleen maar stellen dat zij het initiatief wilde nemen, om vervolgens geconfronteerd te worden met het feit dat Ecolo en CDH hun lot eerst aan elkaar verbonden hadden en vervolgens samen een coalitie met de PS verkozen.

Aan Vlaamse kant was in Brussel de uitslag van het Vlaams Belang verrassend. In 1999 bestond nog de vrees dat het Vlaams Belang zo groot zou worden dat de partij de vorming van een coalitie in Brussel en dus ook de

instellingen van het gewest zou kunnen blokkeren. Met een derde van de Vlaamse stemmen was de partij in 1999 en 2004 nog veruit de grootste in Nederlandstalig Brussel. In 2009 viel ze terug tot de derde plaats en verloor ze meer dan de helft van haar kiezers.

Overigens verloren alle Vlaamse partijen in Brussel stemmen, behalve N-VA en LDD, die voor het eerst opkwamen. Met 11,2 % van de stemmen lag de score van de Nederlandse taalgroep lager dan ooit.

Tabel 1.3: De uitslagen van de verkiezingen voor het Brussels Parlement 1989-2009

	1989	1995	1999	2004	2009
PS	22,0	21,4	16,0	28,8	23,3
MR	18,9	35,0	34,4	28,0	26,5
CDH	11,9	9,3	7,9	12,1	13,1
Ecolo	10,2	9,0	18,3	8,4	17,9
FN		7,5	2,6	4,7	1,7
CD&V	4,2	3,3	3,4	2,3	1,7
Open VLD	2,8	5,7		2,7	2,6
SP.A	2,7	2,4		2,4	2,2
Vlaams Belang	2,1	3,0	4,5	4,7	2,0
Groen!	1,1	1,0		1,4	1,3
Volksunie/N-VA	2,1	1,4			0,6
LDD					0,4
VLD-VU			3,2		
SP.A-Groen!			3,1		
Totaal Franstaligen	85,1	86,2	85,8	86,5	88,8
Totaal Nederlandstaligen	14,9	13,8	14,2	13,5	11,2

2. Het verkiezingsonderzoek

Naar aanleiding van de regionale verkiezingen van 2009 organiseerden politicologen van de Vrije Universiteit Brussel, de Université Libre de Bruxelles, de Katholieke Universiteit Leuven en de Universiteit Antwerpen een grootschalig onderzoek. Zij zijn met elkaar verenigd (samen met ook de Universiteit van Leiden in Nederland) als het onderzoeksteam PARTI-REP, dat verschillende aspecten van politieke participatie en politieke ver-

tegenwoordiging onderzoekt. PARTIREP is een *Interuniversitaire Attractiepool* die gefinancierd wordt door het federaal wetenschapsbeleid.

Het verkiezingsonderzoek heeft betrekking op Vlaanderen en Wallonië. De Brusselse kiezers werden niet onderzocht. De enige reden om Brussel niet in het onderzoek op te nemen was van budgettaire aard. We opteerden (zie verder) voor een niet-alledaags onderzoeksdesign dat toelaat heel grondige analyses te maken. Maar voor elk gewest vraagt dat erg veel inspanningen en ook het Brussels Gewest aan het design toevoegen lukte helaas niet. Als we geldige uitspraken willen doen over het Brusselse kiezerskorps, moeten we voor dat gewest immers net zo goed een volwaardige steekproef van de bevolking ondervragen als voor de andere twee gewesten.

Het verkiezingsonderzoek van PARTIREP verliep in drie opeenvolgende golven, waarbij telkens opnieuw dezelfde groep kiezers ondervraagd werd. De eerste golf liep van 21 februari tot 23 mei 2009 en bestond uit een face-to-face-interview van een veertigtal minuten met 2331 Waalse en Vlaamse kiezers. In een tweede golf, die liep van 25 mei tot 6 juni 2009, werden 1845 kiezers een tweede maal telefonisch geïnterviewd – de overige konden niet opnieuw bereikt worden of weigerden verdere medewerking aan het onderzoek. Van 22 juni tot 24 augustus (dus na afloop van de verkiezingen) werden ten slotte 1698 kiezers van die groep een derde maal ondervraagd. Dat leverde een schat aan gegevens op, die overigens niet alleen betrekking hebben op het stemgedrag bij de regionale verkiezingen maar bijvoorbeeld ook op mediagebruik, op opvattingen over democratie, op verwachtingen ten opzichte van volksvertegenwoordigers en op diverse ideologische en filosofische overtuigingen.

De originele steekproef voor het onderzoek werd op louter toevallige wijze getrokken uit het Rijksregister. Dat is de enige steekproeftechniek die toelaat te spreken over een representatief staal van de bevolking, niet scheefgetrokken door bijvoorbeeld het al dan niet bezitten van een vaste of een mobiele telefoon of van een internetaansluiting. Alleen de kiezers die op die wijze werden geselecteerd, konden geïnterviewd worden, ook al vereiste dat verschillende pogingen om ze thuis te kunnen ontmoeten. Het veldwerk werd in opdracht van PARTIREP uitgevoerd door TNS Dimarso.

De resultaten die in dit boek besproken worden, zijn dus gebaseerd op een zo goed mogelijke steekproef van de stemgerechtigde bevolking in Vlaanderen en Wallonië. Dat laat toe om de resultaten te veralgemenen, om te zeggen dat de cijfers die in de steekproef gevonden worden ook geldig zijn voor de gehele bevolking. Helemaal zeker is dat echter nooit. Ook een goede steekproef is slechts een steekproef en de schattingen die ermee gemaakt worden, zijn nooit helemaal exact. De resultaten hebben een fou-

tenmarge en waargenomen verbanden – bijvoorbeeld tussen bepaalde opinies en het stemgedrag – zijn dan soms te klein om met zekerheid te kunnen zeggen dat ze bestaan. Daarom worden de resultaten steeds geverifieerd op hun *statistische significantie*. In de hoofdstukken van dit boek gebeurt dat ook. Daarbij krijgen de bevindingen een aantal sterren. Eén ster betekent dat de kans dat we ons vergissen wanneer we die bevinding veralgemenen naar de hele bevolking niet groter is dan 5 op 100 (0,05). Een relatie krijgt twee sterren wanneer de kans op vergissing niet groter is dan 1 op 100 (0,01) en drie sterren wanneer de kans niet groter is dan 1 op 1000 (0,001).

Ook een zo goed mogelijke steekproef is niet perfect. Door het wegvallen van een aantal respondenten tussen de verschillende golven van het onderzoek verliest ze bovendien aan kwaliteit. Dat kan – voorzichtig – gecorrigeerd worden door de steekproef in de opeenvolgende golven te *wegen*. Dat betekent dat groepen die in de steekproef blijikbaar toch ondervetegenwoordigd zijn, iets zwaarder wegen in de totale resultaten. Groepen die oververtegenwoordigd zijn, worden dan weer wat minder zwaar gewogen. Zo worden de steekproeven een beetje rechtgetrokken op basis van geslacht, leeftijd, woonplaats, opleiding, beroepsactiviteit en stemgedrag. In elk hoofdstuk geven we aan of en hoe de steekproef voor die specifieke analyses gewogen werd.

3. Verkiezingen verklaard

Er zijn twee manieren om verkiezingsresultaten te lezen en te interpreteren. De eerste is de snelle methode, de *instant lezing* aan de hand van de pas bekendgemaakte resultaten. Tijdens de verkiezingsavond en tijdens de daaropvolgende dagen is dat de enige mogelijke manier om te proberen te achterhalen wat er gebeurd is. Die snelle lezing steunt altijd op een aantal veronderstellingen, onder meer over wat de kiezers er precies heeft toe aangezet om die uitslag te produceren en over de bewegingen van kiezers van de ene partij naar de andere.

Die snelle lezing – waarbij vooral de partijen zelf zo snel mogelijk de toon proberen te zetten – is ongetwijfeld heel belangrijk. Het is immers aan de hand daarvan dat de verkiezingsuitslag zijn eerste effecten sorteert, met partijen die ontgoocheld aan de kant gaan staan en partijen die zichzelf als winnaars op de borst slaan. Aan de hand van die eerste lezing nemen partijen posities in en worden er onderhandelingen gevoerd voor het vormen van een nieuwe regeringscoalitie. Toch steunt die snelle lezing op weinig of geen informatie over wat er in het kiezerskorps precies gebeurd is.

Verkiezingen kunnen ook en wetenschappelijk correcter geanalyseerd worden op het niveau van de kiezers zelf. Dat is bij uitstek een veel tragere methode. Zij vraagt tijd en vooral zorgvuldigheid. Zij steunt op gesprekken met de kiezers zelf, op breed uitgesmeerde inspanningen om te achterhalen hoe de kiezers gekozen hebben, hoe zij onderling van elkaar verschillen. Het beeld wordt een stuk complexer; de grote en eenduidige conclusies brokkelen af.

De eerste snelle lezing van de verkiezingsuitslagen focust altijd sterk op de veranderingen, op de verschuivingen, op winst en verlies. Dat geeft echter een zeer beperkt beeld van het geheel. Van de MR werd vastgesteld dat zij de Waalse verkiezingen verloor. Die 'nederlaag' werd geleden door een kwart van de Waalse kiezers aan te trekken. De grootste partij in Vlaanderen – CD&V – behaalde een slechter resultaat dan de MR, maar werd wel onmiskenbaar de eerste partij. In Vlaanderen werd naast CD&V ook N-VA tot overwinnaar uitgeroepen. N-VA eindigde op de vijfde plaats met 13,1 % van de stemmen, minder dan CDH of Ecolo in Wallonië. Maar de resultaten van MR en N-VA waren wel verrassend en tekenden daarom de interpretaties van de resultaten.

Onder die verschuivingen, die meteen betekenis geven aan verkiezingen en die meestal in de coalitievorming een antwoord krijgen, zitten diepe grondstromen die niet onveranderlijk zijn maar die wel slechts langzaam en geleidelijk bewegen. Die grondstromen zijn niet zichtbaar in een verkiezingsuitslag; ze kunnen alleen aan de hand van verkiezingsonderzoek blootgelegd worden. Ze tonen ook aan dat, hoewel kiezers van partij veranderen en daardoor de uitslag in de een of de andere richting sturen, het uitbrengen van een stem voor een partij allesbehalve een toevallige aangelegenheid is.

Verschillende partijen hebben verschillende kiezerskorpora en die verschillen zijn niet verrassend. Kiezers stemmen voor de partijen die de belangen van hun groep in de samenleving behartigen en kiezers volgen de partijen in functie van de ideeën en standpunten van die partijen. Wie beschikt over enige basisinformatie over een kiezer – geslacht, leeftijd, opleidingsgraad, opinies over een aantal cruciale thema's – kan relatief goed voorspellen welke partijen de grootste kans hebben om de stem van die kiezer binnen te halen¹.

1. C. Brooks, P. Nieuwbeerta & J. Menza (2006), Cleavage-based voting behaviour in cross-national perspective: evidence from six post-war democracies, *Social Science Research*, 68, pp. 88-128; J. Thomassen (ed.) (2005), *The European voter. A comparative study of modern democracies*, Oxford, Oxford University Press; C. Van der Eijk & M. Franklin (2009), *Elections and voters*, London, Palgrave.

Tabel 1.4: De relatie tussen kenmerken en opinies van kiezers en hun stemgedrag in Vlaanderen

	CD&V	Open VLD	SP.A	Vlaams Belang	N-VA	LDD	Groen!	Totale kiezers-korps
GESLACHT ***								
Man	45,0	45,3	40,9	52,9	70,1	59,0	35,3	48,9
Vrouw	55,0	54,7	59,7	47,1	29,9	41,0	64,7	51,1
LEEFTIJD ***								
-35 j.	15,6	29,1	22,1	36,1	24,1	49,4	38,2	26,7
36-55 j.	31,6	31,1	4,03	37,4	42,9	31,2	42,6	37,0
56+	52,8	39,7	37,7	26,5	33,1	19,5	19,1	36,2
OPLEIDING ***								
Laag	37,7	31,8	33,3	50,0	21,8	24,7	7,2	32,6
Midden	39,4	31,1	39,2	37,0	39,1	51,9	29,0	38,9
Hoog	22,9	37,1	27,5	13,0	39,1	23,4	63,8	28,5
RELIGIE ***								
Katholiek of christelijk	94,4	78,0	57,1	72,0	79,7	61,6	68,7	74,9
Vrijzinnig, atheïst of geen strekking	6,1	20,6	35,0	27,2	18,8	29,5	26,8	13,6
LINKS-RECHTSPLAATSING (gemiddelde; 0 = links, 10 = rechts) ***								
	5,3	5,7	4,0	6,1	5,6	6,0	3,8	5,2
Vakbonden moeten een grotere rol spelen (% akkoord of helemaal akkoord) ***								
	39,4	31,8	60,4	51,3	26,3	31,8	42,7	43,7
VERDELING BEVOEGDHEDEN (0 = deelstaten, 10 = federale staat) ***								
	4,4	5,0	4,6	3,9	3,1	4,7	5,1	4,4
Abortus is aanvaardbaar of geheel aanvaardbaar (%) ***								
	59,9	64,2	67,1	68,9	84,3	84,6	74,6	67,7
Gemeentelijk stemrecht voor vreemdelingen is normaal (% akkoord of helemaal akkoord) ***								
	52,4	49,4	57,2	22,6	44,8	28,2	63,3	45,3

Tabel 1.5: De relatie tussen kenmerken en opinies van kiezers en hun stemgedrag in Wallonië

	PS	MR	CDH	Ecolo	Totale bevolking
GESLACHT ***					
Man	44,9	49,1	45,5	44,9	47,5
Vrouw	55,1	50,9	54,5	55,1	52,5
LEEFTIJD ***					
-35 j.	29,6	21,4	33,3	34,8	28,2
36-55 j.	35,8	48,2	24,4	38,2	37,4
56+	34,6	30,4	42,3	27,0	34,5
OPLEIDING ***					
Laag	45,9	28,6	30,8	23,6	33,2
Midden	37,7	26,8	39,7	41,6	37,3
Hoog	16,4	44,6	28,2	34,8	29,3
RELIGIE ***					
Katholiek of christelijk	52,2	64,9	81,8	59,5	60,3
Vrijzinnig, atheïst of geen strekking	34,6	30,6	13,0	32,6	30,7
LINKS-RECHTSPLAATSING (0 = links, 10 = rechts) ***					
	3,5	6,1	5,3	4,1	4,6
Vakbonden moeten een grotere rol spelen (% akkoord of helemaal akkoord) ***					
	66,1	32,1	51,3	60,0	51,0
VERDELING BEVOEGDHEDEN (0 = deelstaten, 10 = federale staat) ***					
	5,0	5,5	5,4	5,2	5,3
Abortus is aanvaardbaar of geheel aanvaardbaar (%) ***					
	67,3	70,5	52,5	80,0	69,3
Gemeentelijk stemrecht voor vreemdelingen is normaal (% akkoord of helemaal akkoord) ***					
	48,5	53,6	65,4	64,7	52,3

De tabellen 1.4 en 1.5 geven voor respectievelijk Vlaanderen en Wallonië een paar eenvoudige statistieken in dat verband. Om de tabel goed te lezen en te begrijpen moet altijd eerst naar de verhoudingen in de totale bevolking gekeken worden. Wanneer het cijfer voor een partij groter is dan voor de bevolking in haar geheel, is die bevolkingsgroep (bijvoorbeeld de mannen, de jongeren of de ongelovigen) in het kiezerskorps van die partij sterker vertegenwoordigd. Wanneer een partij een kiezerskorps heeft dat vrouwelijker is dan de bevolking in het algemeen, betekent dat echter niet dat de meeste vrouwen voor die partij stemmen. Als de partij in kwestie heel klein is, betekent dat in ieder geval dat weinig kiezers ervoor stemmen. Maar van die weinige kiezers zijn er wel meer van het vrouwelijke geslacht dan gemiddeld in de bevolking. We kijken dus in de tabellen 4 en 5 naar de samenstelling van het kiezerskorps van de verschillende partijen.

Dan blijkt inderdaad alvast dat mannen en vrouwen niet dezelfde keuzes maken. In Vlaanderen trekken de traditionele partijen en de SP.A in het bijzonder wat meer vrouwelijke kiezers aan. De groenen hebben het meest vrouwelijke kiezerskorps (bijna twee derde vrouwen), terwijl nieuwkomers LDD (59 %) en vooral N-VA (70 %) een opvallend mannelijk electoraat hebben. In Wallonië zijn de verschillen niet zo scherp. Daar heeft alleen de MR een iets mannelijker electoraat en de andere partijen een iets vrouwelijker.

Leeftijd is een tweede kenmerk dat significante verschillen tussen de partijen laat zien. In Wallonië heeft het CDH de meeste oudere kiezers (ouder dan 55), maar de partij scoort ook bijzonder goed bij de jongere kiezers. Zij lijkt de middelste generaties wat over te slaan. Die zijn bij de MR dan weer sterker aanwezig dan gemiddeld in de bevolking. Groene partijen hebben traditioneel een jonger kiezerskorps en dat geldt ook voor Groen! en voor Ecolo.

In Vlaanderen blijkt CD&V duidelijk de oudste kiezers te hebben. De partij trok heel weinig jongeren aan en scoorde bijzonder goed bij de 55-plussers. Vlaams Belang blijft het goed doen bij jonge kiezers, maar vooral LDD charmeert die leeftijdsgroep. De helft van de LDD-kiezers is jonger dan 35.

Het opleidingsniveau is een eenvoudige manier om de sociale status van de kiezers te meten. We maken hier een onderscheid tussen een groep met een lage opleiding (hoogstens lager secundair), een middengroep (hoger secundair) en een groep hogeschoolden (hogeschool of universiteit). Verschillen in opleiding hangen sterk (maar natuurlijk niet volstrekt) samen met verschillen in inkomen en sociale klasse. Die verschillen vormen een van de meest solide gronden waarop partijsystemen ontstaan en geconsolideerd

zijn². Arbeiderspartijen verdedigen de belangen van de laagste groepen en liberale partijen trekken traditioneel de hogere groepen aan. En ook al neemt het belang van die sociale verschillen wat af, ze vertalen zich nog steeds duidelijk en op de verwachte manier in het stemgedrag.

Dat gebeurt het duidelijkst in het relatief eenvoudige Waalse partijsysteem. De PS trekt meer laaggeschoolde kiezers aan en de MR meer hooggeschoolde. Het CDH is de typische centrumpartij die perfect de sociale verschillen in haar kiezerskorps reflecteert. Ecolo is ook – zoals alle groene partijen – veel meer de keuze van een hoger geschoold kiezerskorps.

In Vlaanderen is de SP.A al een tijdje niet meer de partij die de laagst geschoolde kiezers aantrekt. Dat werd in de jaren negentig het Vlaams Belang³ en daar is in 2009 geen verandering in gekomen. De helft van de Vlaams Belangkiezers is laaggeschoold. Bij de N-VA zijn er opvallend minder laaggeschoolden en bijna 40 % hooggeschoolden. Maar Groen! spant wat dat betreft de kroon: nog geen 10 % van de groene kiezers is laaggeschoold en haast twee derde heeft een diploma van hogeschool of universiteit.

Wij vroegen de kiezers ook naar hun mening over een hele reeks sociale en politieke thema's. Een ervan hangt nauw samen met het voorgaande: de rol die vakbonden kunnen spelen. In Vlaanderen gaat 44 % van de kiezers akkoord of helemaal akkoord met de stelling dat de vakbonden meer invloed moeten hebben op de grote economische beslissingen. Dat geldt voor 50 % van de kiezers van het Vlaams Belang en voor 60 % voor de kiezers van de SP.A. De liberale partijen Open VLD en LDD hebben, samen met de N-VA, de minste kiezers die een grote rol voor de vakbonden goedkeuren.

In Wallonië is 51 % van de kiezers het eens met die stelling. Dat heeft te maken met de sterke PS, waarvan de kiezers voor 66 % akkoord gaan met een grotere invloed van de vakbonden. Ook Ecolo bevindt zich hier aan de linkse kant. Het CDH zit precies in het midden (en ook CD&V bevindt zich in Vlaanderen ongeveer op het algemene gemiddelde) en de MR heeft de meeste kiezers die weinig heil zien in de vakbonden. Sociale verschillen en

2. S.M. Lipset & S. Rokkan (ed.) (1967), *Cleavage structures, party systems and voter alignment: cross-national perspectives*, New York, Free press; G. Evans (2000), The continued significance of class voting, *Annual Review of Political Science*, 3, pp. 401-417.
3. M. Swyngedouw, R. Beerten, J. Billiet & Ann Carton (1993), Partijkeuze verklaren. Over determinanten van het stemgedrag in Vlaanderen op 24 november 1991, in *Kiezen is verliezen. Onderzoek naar de politieke opvattingen van Vlamingen*, Leuven, Acco.

de meningen daarover vertalen zich met andere woorden op een duidelijke en zeer voorspelbare manier in een keuze voor de partijen. Ook de grote steun van de lager geschoolden voor het Vlaams Belang spoort met wat we weten over andere rechts-populistische partijen.

In België was niet sociale klasse maar religie de eerste politieke scheidslijn. De harde strijd tussen de klerikalen en de antiklerikalen die de negentiende en ook nog de twintigste eeuw kenmerkte, is er vandaag niet meer. Het beslechten van de laatste schoolstrijd met het Schoolpact van 1958 wordt beschouwd als het einde van de echt scherpe tegenstellingen. In het begin van de jaren zestig riep de PVV-PLP de gelovigen die voorstanders waren van de economische ideeën van de liberale partij op om zonder schuldgevoel voor die partij te stemmen.

En toch blijft religie een belangrijke rol spelen. In Vlaanderen noemt 75 % van de kiezers zich katholiek of christelijk. Bij de kiezers van CD&V is dat niet minder dan 94 %. Slechts 6 % van de christendemocratische kiezers zegt ofwel tot geen enkele religieuze strekking te behoren ofwel vrijzinnig of atheïst te zijn. Bij de kiezers van de SP.A is dat 35 %, terwijl daar maar 57 % zich christelijk of katholiek noemt. Bij Open VLD is de tegenstelling veel minder scherp; dat is al een tijdje niet meer de typische partij van de vrijzinnigen en ongelovigen. Die vinden we zoals gezegd bij de SP.A, maar ook bij het Vlaams Belang, bij Groen! en bij LDD, dat blijkbaar veel traditionele en dus vrijzinnige liberalen heeft aangetrokken.

In Wallonië zien we ook de verwachte verschillen tussen de partijen wat de relatie tussen christenen en niet-christenen betreft. In totaal noemt 60 % zich katholiek of christelijk en die groep is het kleinst bij de PS. De MR is – net als Open VLD – niet (meer) de partij van de vrijzinnige kiezers, en dat is voor Ecolo evenmin het geval. Maar hoewel het CDH de verwijzing naar het christendom uit haar naam verwijderde, telt de partij toch bijna 82 % katholieken of christenen in haar kiezerskorps en telt ze met slechts 13 % vrijzinnigen de kleinste groep ongelovigen.

Ook hier kunnen we die verschillen in het kiezerskorps verder toetsen door naar standpunten te kijken. We vroegen aan de kiezers in welke mate ze abortus aanvaardbaar vonden (van geheel onaanvaardbaar tot geheel aanvaardbaar). In eerste instantie blijkt dat het grote percentage katholieken en christenen in beide regio's niet betekent dat een grote groep abortus onaanvaardbaar vindt. Wel integendeel: in Vlaanderen vindt bijna 68 % van de kiezers abortus aanvaardbaar of geheel aanvaardbaar en in Wallonië 69 %. Bij de kiezers van de twee christendemocratische partijen vinden we de kleinste groep: 60 % bij CD&V en 53 % bij het CDH. De partijen met de grootste groep kiezers die geen probleem hebben met abortus zijn in Wal-

lonië Ecolo (80 %) en in Vlaanderen N-VA (77 %) en LDD (84 %). Het is interessant de verschillen tussen CD&V en N-VA op dat punt te noteren, en ook tussen Open VLD (64 %) en LDD. Ook hier lijkt LDD zeer traditioneel liberale kiezers aangetrokken te hebben.

De derde grote breuklijn in het Belgische politieke bestel is de communautaire tegenstelling. Hier vroegen we aan de kiezers om aan te geven op welk niveau zij het liefst meer bevoegdheden zouden zien. Zij konden zichzelf situeren op een schaal van 0 (alle bevoegdheden voor de deelstaten) tot 10 (alle bevoegdheden voor de federale overheid). De Vlaamse kiezers plaatsten zich met een gemiddelde van 4,4 een beetje meer aan de regionale kant van de schaal en de Waalse kiezers met een gemiddelde van 5,2 een beetje meer aan de Belgische kant. In dat conflict staan de Franstalige en de Vlaamse partijen meestal tegenover elkaar en verdedigen ze allemaal de belangen van de eigen taalgroep bij hun eigen kiezers. Binnen elke taalgroep zijn er allicht niet zulke grote verschillen te verwachten. Toch profileren sommige partijen zich in Vlaanderen meer als voorstanders van meer autonomie of van onafhankelijkheid. De vraag is of de visie van hun kiezers overeenkomt met die positie. En ook hier blijkt dat kiezers en partijen elkaar niet toevallig vinden. De partijen met kiezers die veel verder overhellen naar meer bevoegdheden voor de deelstaten zijn N-VA (3,1) en Vlaams Belang (3,9). De derde partij die uitdrukkelijk voor vergaande autonomie pleit, LDD, heeft op dat punt haar kiezers echter niet mee. Met een gemiddelde van 4,7 zijn ze zelfs wat 'Belgischer' dan de gemiddelde Vlaamse kiezer. Groen! en Open VLD hebben kiezers die gemiddeld nog iets verder naar de Belgische kant overhellen, maar die met een gemiddelde van 5 en 5,1 wel precies in het midden van de schaal staan. In Wallonië zijn de verschillen nog kleiner: de PS heeft met een gemiddelde van 5,0 de meest 'regionale' kiezers en de MR met 5,5 de meest Belgische kiezers.

Naast de drie traditionele breuklijnen – religie, sociale klasse en de communautaire tegenstellingen – zijn er de jongste decennia ook steeds meer debatten tussen wat gemeenzaam een links-libertaire en een rechts-populistische positie genoemd wordt⁴. Dat debat kristalliseert zich heel sterk rond thema's die te maken hebben met migratie en veiligheid. Het toekennen van gemeentelijk stemrecht aan niet-Belgische inwoners was een paar jaar geleden een kwestie waarin die spanning heel duidelijk te zien was. Wij legden onze respondenten dan ook de volgende stelling voor: 'Het is

4. H. Kitschelt (1988), *Left-Libertarian Parties: Explaining Innovation in Competitive Party Systems*, in *World Politics*, 40, pp. 194-234; C. Mudde (2007), *Populist radical right parties in Europe*, Cambridge, Cambridge University Press.

normaal dat vreemdelingen die hier vijf jaar of langer legaal verblijven ook gemeentelijk stemrecht hebben.' In Vlaanderen gaat 45 % van de kiezers akkoord of helemaal akkoord en in Wallonië 52,3 %. Dat verschil is niet verrassend maar wel verrassend klein. De kiezers van beide regio's staan op dat punt niet lijnrecht tegenover elkaar.

Maar wij zijn ook hier op zoek naar de interne verschillen. Vinden kiezers met een bepaalde overtuiging in dit verband ook hun 'juiste' partij terug? Dat is inderdaad in zeer hoge mate het geval. In Vlaanderen vinden we de meeste voorstanders van gemeentelijk stemrecht bij de kiezers van Groen! (63 %) en van SP.A (57 %). Ook de kiezers van CD&V bevinden zich gemiddeld aan de positieve kant. De minste voorstanders van gemeentelijk stemrecht voor niet-Belgen vinden we bij de kiezers van het Vlaams Belang (23 %) en van LDD (28 %). Bij de Waalse partijen zijn het niet de kiezers van de PS die gemiddeld de grootste voorstanders zijn maar wel de kiezers van Ecolo en van het CDH. De 49 % van de PS bevindt zich een stuk onder het Waalse gemiddelde. Daar is een eenvoudige verklaring voor: de PS heeft in tegenstelling tot de SP.A geen kiezers verloren aan een extreemrechtse partij. Kiezers die op dat vlak wat terughoudender zijn en ook ethisch een stuk conservatiever, blijven bij de PS.

Algemeen vonden we trouwens minder scherpe tegenstellingen tussen de kiezerskorpsen van de Waalse dan van de Vlaamse partijen. Dat komt omdat de partijen in Wallonië groter zijn. Hoe groter een partij, hoe heterogener het kiezerskorps wordt. Vlaanderen heeft meer en kleinere partijen en die hebben dan allemaal een wat specifiekere en meer herkenbaar kiezerskorps. Zo heeft onder meer Groen! een veel scherper profiel dan Ecolo, maar Ecolo is driemaal zo groot als Groen!.

De verschillen tussen partijen kunnen op een (te) eenvoudige manier samengevat worden door ze te rangschikken op een schaal die varieert van links tot rechts. De tegenstelling tussen links en rechts in de politiek kan verschillende betekenissen hebben. Sociaal-economisch staat het socialisme aan de linkerkant en het liberalisme aan de rechterkant. Voor ethische kwesties wordt het conservatisme rechts genoemd en een liberale of libertaire levenshouding links. Voor het nieuwere debat over migratie en veiligheid staan de 'nieuw-linkse' bewegingen (vooral groenen) dan weer links en de extreemrechtse of rechts-populistische partijen uiteraard rechts.

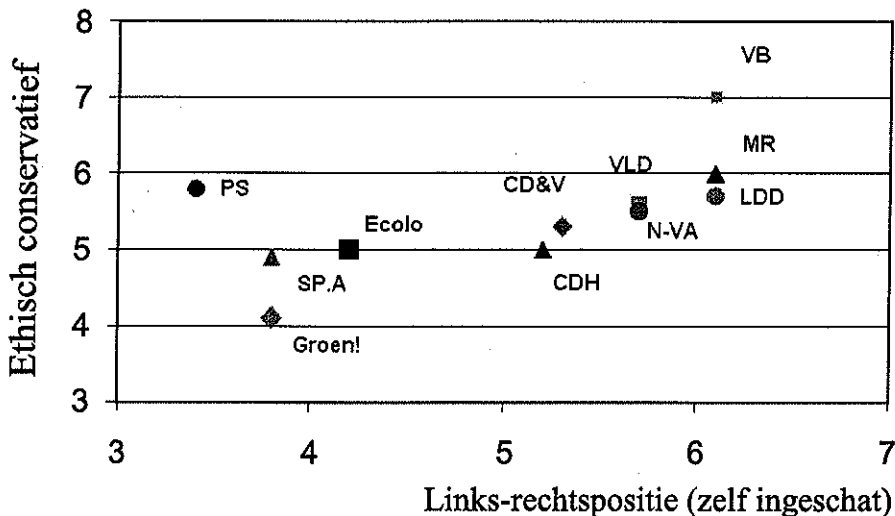
'Links' en 'rechts' zijn dus complexe begrippen, maar kiezers plaatsen zichzelf op een dergelijke schaal op een manier die geen verassingen oplevert. De Waalse kiezers zijn met een gemiddelde van 4,6 wat linkser dan de Vlaamse kiezers met een gemiddelde van 5,2. In Wallonië staat de PS op de

meest linkse positie, met Ecolo in de buurt. Het CDH staat wat rechts van het centrum en de MR staat met 6,1 het meest rechts. De spreiding tussen de gemiddelde PS-kiezer en de gemiddelde MR-kiezer is 2,6 punten op een schaal van 10.

In Vlaanderen staan Groen! en de SP.A het meest links. Dan volgen – met een aan de rechterkant van de schaal – CD&V, N-VA, Open VLD (alle drie zeer kort bij elkaar), LDD en Vlaams Belang. Tussen het meest linkse kiezerskorps, dat van Groen! (3,8), en het meest rechtse kiezerskorps, dat van Vlaams Belang (6,1), is er een verschil van 2,3 op een schaal van 10.

We kunnen de verschillen tussen de diverse electoraten ook op een andere, meer visuele manier weergeven. We doen dat aan de hand van een tweedimensionale politieke ruimte. Dergelijke modellen gaan ervan uit dat de politieke voorkeuren van de bevolking niet louter uit één dimensie bestaan (bijvoorbeeld links-rechts), maar dat er ook andere tegenstellingen in meespelen. De positie op beide breuklijnen samen bepaalt dan iemands politieke positie. Zo is het mogelijk dat iemand economisch rechts is (niet te veel overheidsinterventie) maar tegelijk een heel links standpunt verkondigt in bio-ethische kwesties (bv. meer mogelijkheden tot euthanasie). Als we beide opvattingen met elkaar combineren, ontstaat iemands unieke positie in die politieke ruimte (zie figuur 1.1).

Figuur 1.1: Links-rechts conservatisme

Zoals hierboven duidelijk werd, situeren alleen de kiezerskorpsen van de socialistische en de groene partijen zich duidelijk aan de linkerkant van het politieke spectrum. In het centrum en aan de rechterkant van het spectrum is de concurrentiestrijd tussen de partijen dan ook veel heviger. De christendemocraten ontpoppen zich tot echte centrumpartijen, terwijl de ideologische afstand tussen liberale partijen, LDD en N-VA niet zo groot is. Het Vlaams Belang is een buitenbeentje, niet zozeer door economisch rechtse opvattingen maar wel door de uitgesproken ethisch-conservatieve opvattingen van zijn kiezerskorps. De hoogte op de verticale as wordt immers bepaald door een schaal met ethisch-conservatieve uitspraken en daarbij gaat het niet alleen om etnocentrisme maar ook om de steun voor een harde aanpak voor criminaliteit en de noodzaak van meer discipline in het onderwijs. De overige electoraten tonen niet zo veel onderscheid op die as, maar de tegenstelling tussen het Vlaams Belang en de kiezers van Groen! is hier wel heel duidelijk.

Nog opvallend bij figuur 1.1 is dat de ideologische afstand tussen de twee christendemocratische partijen bijzonder klein is. Bij alle andere politieke families is de afstand iets groter, waarbij de MR een rechtser profiel heeft dan de VLD, en de PS een wat linkser profiel dan de SP.A.

Ook de communautaire kwestie functioneert echter als een belangrijke breuklijn in de Belgische politieke ruimte. In figuur 1.2 combineren we beide dimensies. Op de horizontale as staat nog steeds de links-rechtstegenstelling; op de verticale as, daarentegen, staat de visie op een optimale staatsindeling. Een score boven de vijf betekent daar dat men gewonnen is voor meer bevoegdheden voor het federale niveau, een score lager dan vijf drukt een voorkeur uit voor meer bevoegdheden voor de gewesten, en vijf betekent dat men tevreden is over het huidige systeem. Het valt op dat de rechtse partijen hierin sterker van mening verschillen dan de linkse partijen, die sterk clusteren rond de waarde 'vijf'. De N-VA-kiezers tonen een extreme voorkeur voor meer bevoegdheden voor de gewesten. De kiezers van het Vlaams Belang en LDD kijken daarentegen niet zo sterk af van het Vlaamse gemiddelde.

Opnieuw zien we heel specifieke patronen als we politieke families vergelijken. Ecolo en Groen! hebben duidelijk geen problemen met de communautaire breuklijn, aangezien de electoraten van beide partijen dezelfde voorkeur hebben. Bij de drie grote politieke families zijn de Vlaamse partijen telkens meer regionaal gezind dan hun Franstalige evenknie en vooral bij de christendemocraten zijn de verschillen bijzonder uitgesproken.

is belangrijker voor een groene stem dan het lidmaatschap van nieuwe sociale bewegingen.

Het zesde hoofdstuk, van Marc Hooghe, Sofie Marien en Teun Pauwels, gaat op zoek naar de relatie tussen politiek wantrouwen en partijvoorkeur. In juni 2009 ging immers veel aandacht naar het fenomeen van de proteststemmen: kiezers die niet zozeer een voorkeur voor een bepaalde partij willen uitdrukken maar eerder hun ongenoegen willen uiten over het politieke systeem in zijn geheel. Het wantrouwen ligt hoger in Wallonië dan in Vlaanderen, maar de Waalse kiezers hebben geen partij ter beschikking om dat wantrouwen ook in het stemhokje uit te drukken. Ook Ecolo is geen partij van proteststemmers. In Vlaanderen, daarentegen, vinden we de kiezers met een hoge dosis politiek wantrouwen duidelijk meer terug bij diegenen die niet stemmen en bij het Vlaams Belang, N-VA of Lijst Dedecker.

Marc Hooghe en Stefaan Walgrave gaan in hoofdstuk 7 dieper in op het debat over de opkomstplicht. Een argument dat daarbij vaak gebruikt wordt, is dat kiezers met weinig politieke belangstelling en met een beperkte politieke kennis – die zonder opkomstplicht niet zouden stemmen – meer een ‘verkeerde’ keuze zouden maken omdat ze zich laten leiden door toevallige indrukken of door mediabekendheid van kandidaten. Hooghe en Walgrave stellen in elk geval vast dat wie minder politieke kennis heeft – wat samenhangt met het opleidingsniveau – bij afschaffing van de opkomstplicht veel minder vaak zou gaan stemmen. Maar wie relatief weinig af weet van het politieke gebeuren blijkt vandaag echter wel degelijk een ‘juiste’ stem uit te brengen, een stem voor een partij die aansluit bij de eigen achtergrond en overtuigingen. Wel hebben diegenen met een lage politieke kennis eerder de neiging het politieke midden op te zoeken. Een zware vertekening van de uitslag levert dat niet op en zeker geen vertekening in de richting van een grotere polarisatie.

Audrey André, Bram Wauters en Jean-Benoit Pilet buigen zich in hoofdstuk 8 over het verschil tussen lijststemmen en voorkeurstemmen. Zowat 60 % van de Vlaamse en Waalse kiezers bracht in 2009 een voorkeurstem uit. De meesten brengen een of twee voorkeurstemmen uit en slechts een zeer kleine minderheid meer dan twee voorkeurstemmen. Oudere kiezers stemmen ook wat meer op kandidaten en dat geldt ook voor kiezers die politiek actiever zijn. Ook kiezers van de traditionele partijen, die beschikken over meer gekende namen en onder meer ook uittrekkende ministers, stemmen wat meer voor individuele kandidaten. Op de vraag waarom ze voor een bepaalde kandidaat stemmen, spant het antwoord ‘de competentie van de kandidaat’ de kroon.

Het negende hoofdstuk, door Didier Caluwaerts, Silvia Erzeel en Petra Meier, bestudeert het praten over politiek. Discussie tussen burgers is immers belangrijk om tot weloverwogen opinies te komen en levert daarvoor een belangrijke bijdrage aan hun politieke identiteitsvorming. Onderzoek uit het verleden doet verwachten dat er wat dat betreft een verschil bestaat tussen vrouwen en mannen: mannen praten vaker dan vrouwen over politiek en doen dat in andere settings. Vrouwen praten voornamelijk over politiek met familie en bij mannen gebeurt dat het vaakst in de vriendenkring. Die verschillen worden ook voor de Vlaamse en Waalse kiezers van 2009 bevestigd. Het idee dat de jongste jaren opgeld doet, is dat in de democratie meer plaats ingeruimd moet worden voor *deliberatie*, voor het zoeken naar oplossingen die voortkomen uit discussie tussen de burgers. Die hier vastgestelde genderongelijkheid zet dat ideaalbeeld van een open en vrije discussie tussen burgers als basis voor een betere democratie op losse schroeven. Genderongelijkheid is een aspect dat zeker meegenomen moet worden in het verder nadenken over deliberatieve vormen van democratie.

Wat verwachten de kiezers van hun vertegenwoordigers? Dat vragen Sam Depauw en Emilie van Haute zich af in het tiende hoofdstuk. Zij vertrekken van de vaststelling dat weinig burgers duidelijke standpunten hebben over een hele reeks thema's waarover parlementsleden zich in hun wetgevend werk moeten buigen, maar dat ze wel een duidelijk beeld hebben van hoe ze vertegenwoordigd willen worden. Centraal daarbij staat de vraag welke visie een parlements lid moet volgen als het er echt op aankomt: het eigen inzicht, de partijlijn of de opinie van de kiezers. Kiezers verschillen op dat punt van elkaar en die verschillen zijn ook niet toevallig. Diegenen met een grotere politieke kennis hebben meer vertrouwen in de eigen inzichten van hun vertegenwoordigers en de meer politiek actieve kiezers verwachten meer dat hun vertegenwoordigers naar hun achterban kijken om te bepalen wat ze doen. En wie een groter vertrouwen heeft in politiek heeft ook meer de neiging om te verwachten dat de partijlijn gevolgd wordt. Er is eveneens een duidelijk verband tussen de verwachting van een partijgebonden vertegenwoordiging en het stemmen voor een van de drie traditionele partijfamilies.

In het elfde hoofdstuk, ten slotte, kijken Audrey André, Sam Depauw en Giulia Sandri naar politiek dienstbetoon. Politici die zitdagen houden om individuele burgers te helpen bij het verkrijgen van diensten (of gunsten) van de overheid behoorde lang tot de normale geplogenheden. Die strategie om kiezers aan zich te binden heeft inmiddels echter een vrij slechte reputatie. Ook het aantal kiezers dat een beroep doet op een politicus om persoonlijke problemen op te lossen neemt sinds de jaren negentig

systematisch af. Niet iedereen keurt dienstbetoon echter radicaal af. Mensen die lager opgeleid zijn en mensen die het economisch moeilijk hebben, kunnen meer dan de anderen leven met het idee dat politici burgers helpen bij individuele problemen of met financiële middelen en dat ze werkgelegenheid naar hun streek proberen te halen. Zij vinden het vaak moeilijk om te zien hoe het overheidsbeleid hun situatie zou kunnen verbeteren. Ook hier blijkt weer hoe de plaats en de rol die iemand in de samenleving inneemt sterk samenhangt met politieke visies en overtuigingen.